

Oversigt over

DET DANSKE LYDSYSTEM

THOMAS OLANDER

version 0.5 · juli 2018

INDHOLD

1	indledning
2-4	vokaler
5-6	konsonanter
7	stød
8	tryk
9	særlige vanskeligheder
10	tydelig og normal tale
11	eksempeltekst
12	litteratur

Oversigt over det danske lydsystem er endnu under udarbejdelse, men det er mit håb at den alligevel vil kunne være til nytte i både den teoretiske forståelse af det danske lydsystem og i den praktiske tilegnelse af dansk udtale.

Ved »dansk« forstår her københavnsk rigsmål talt meget tydeligt af yngre (ca. 30-årige) danskere. Oversigten støtter sig først og fremmest til fremstillingerne i Grønnum 2005 og Basbøll 2005, men adskiller sig på en række punkter fra disse fremstillinger.

I oversigten refereres der til dansk på to niveauer:

- det FONETISKE niveau: Udtalen af danske sproglyde og ord noteres mellem kantede parenteser, fx ['sbkɔʊ']
- det ORTOGRAFISKE niveau: Den skriftlige gengivelse af danske sproglyde og ord noteres ved brug af kursiv, fx *sprog*.

På sproghistorie.dk/lydsystem/ er eksemplerne tilgængelige som lyd-filer. Her findes også en engelsk udgave af oversigten.

VOKALER

Dansk har et meget rigt vokalsystem med mange forskellige kvaliteter. De fleste vokalkvaliteter optræder både lange og korte. I betonedede stavelser finder vi følgende KORTE VOKALKVALITETER:

	urundede			rundede		
fortungevok.	[i]	[¹ mid]	<i>mit</i>	[y]	[¹ nyd]	<i>nyt</i>
	[e]	[¹ med]	<i>midt</i>	[ø]	[¹ mød]	<i>mødt</i>
	[ɛ]	[¹ mɛd]	<i>mæt</i>	[œ]	[¹ sœm [?]]	<i>søm</i>
	[æ]	[¹ sæ ^{ɔ̃}]	<i>sav</i>	[ɶ]	[¹ dɞæ ^{ɔ̃}]	<i>drøv</i>
	[a]	[¹ mad]	<i>mat</i>			
bagtungevok.				[u]	[¹ mud]	<i>mut</i>
				[o]	[¹ foð [?]]	<i>fod</i>
				[ɔ]	[¹ ɔsd]	<i>kost</i>
				[ɒ]	[¹ t ^s ɒ ^{ɔ̃}]	<i>tov</i>
				[ʌ]	[¹ t ^s ʌd]	<i>tot</i>
	[a]	[¹ t ^s a ^g]	<i>tak</i>			

De korte betonedede vokalers distribution

- kort [æ] optræder kun foran [ð[?]] og [ɔ̃[?]], hvor [a] ikke optræder
- kort [ɒ] optræder kun foran [ɔ̃], hvor [ʌ] ikke optræder
- kort [ɶ] optræder kun efter [ɞ], hvor [ø] ikke optræder, og foran [ɛ̃], hvor [œ] ikke optræder

I betonedede stavelser finder vi følgende LANGE VOKALKVALITETER:

	urundede			rundede		
fortungevok.	[i:]	[ˈmi:lə]	<i>mile</i>	[y:]	[ˈsy:lə]	<i>syle</i>
	[e:]	[ˈme:lə]	<i>mele</i>	[ø:]	[ˈsø:lə]	<i>søle</i>
	[ɛ:]	[ˈmɛ:lə]	<i>mæle</i>	[œ:]	[ˈhœ:nə]	<i>høne</i>
	[æ:]	[ˈmæ:lə]	<i>male</i>	[ɛ:]	[ˈgɛ:e]	<i>gøre</i>
bagtungevok.				[u:]	[ˈmu:lə]	<i>mule</i>
				[o:]	[ˈmo:lə]	<i>mole</i>
				[ɔ:]	[ˈmɔ:lə]	<i>måle</i>
				[ɒ:]	[ˈb:nə]	<i>orne</i>
				[ʌ:]	[ˈhʌ:l]	<i>høje</i>
		[ɑ:]	[ˈkʰɑ:bə]	<i>karpe</i>		

De lange betonedede vokalers distribution

- langt [ɛ:] optræder kun foran [e], hvor [œ:] ikke optræder
- langt [ʌ:] optræder kun foran [i], hvor [ɒ:] ikke optræder

Distributionen af lange og korte vokaler

I nogle positioner er vokalkvantitet distinktiv:

- foran obstruenter, nasaler og lateraler optræder både korte og lange vokaler, fx [ˈpʰɑgə ˈpʰɑ:gə ˈœfə ˈsœ:fe ˈmenə ˈme:nə ˈlɛgə ˈlɛ:gə] *pakker, parker; øffer, surfer; minde, mene; lægge* (vb. inf.), *lægge* (sb. pl.)

I andre positioner er vokalkvantiteten forudsigtelig, dvs. ikke distinktiv:

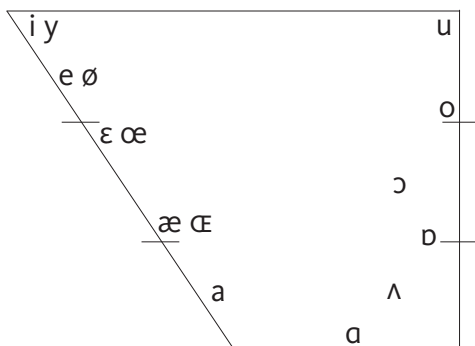
- foran vokaler er vokaler altid lange, fx [ˈlɑ:l ˈlɛ:ʊ ˈpʰi:ɐ ˈy:ð] *leje, leve, piger, yde*
- foran halvvokaler i udlyd, foran halvvokaler med stød og foran halvvokaler efterfulgt af konsonant (inkl. halvvokal) er vokaler altid korte

te, fx [ˈhaɪ ˈhaʊ ˈdaɪ ˈkʰuɐ̯ ˈbaɪʔe ˈlyðʔe ˈʋaɪsə ˈuɐ̯nə ˈlaɪe ˈyððe] *hej, hav* (sb. sg.), *dej, kur, bajer, lyder, rejse, urne, lejre, ydre*

- foran halvokaler fulgt af vokal er vokalerne snarest halvlange, fx [ˈlaɪe ˈyððe] *lejer, yder*, men kvantiteten kan variere

Vokalskema

I dette skema ses de danske betonedede vokalers indbyrdes placering efter artikulationssted (efter Basbøll 2005: 48):

Ubetonede vokaler

Følgende korte vokaler optræder aldrig med tryk:

artikulatorisk vokaliske			artikulatorisk konsonantiske		
[ɪ]	[ˈla:ɪ]	<i>leje</i>	[ɱ]	[ˈlabɱ]	<i>lappen</i>
[ʊ]	[ˈle:ʊ]	<i>leve</i>	[ŋ]	[ˈkʰadŋ]	<i>katten</i>
[e]	[ˈpʰi:e]	<i>piger</i>	[ŋ]	[ˈtʰagŋ]	<i>takken</i>
[ə]	[ˈfadə]	<i>fatte</i>	[!]	[ˈsyg!]	<i>cykel</i>
[ø]	[ˈfadø]	<i>fattet</i>			

De ubetonede vokaler [ɪ ʊ e] ligger artikulatorisk tæt på de betonede vokaler [e o ʌ].

KONSONANTER

Det danske konsonantsystem er relativt simpelt sammenlignet med konsonantsystemerne i andre sprog. Konsonanterne er altid korte, undtagen i komposita af typen ['hussalʔ] *hussalg*.

For OBSTRUENTERNE (der udgøres af klusiler, frikativer og affrikater) er det karakteristisk at forskellen på [pʰ tˢ kʰ] og [b d g] udelukkende ligger i tilstedeværelsen eller fraværet af aspiration (hhv. affrikation). Både [pʰ tˢ kʰ] og [b d g] er ustemte og lenis.

Følgende obstruenter optræder i dansk:

		forlyd	udlyd
klusiler	[pʰ]	['pʰas] <i>pas</i>	/
	[tˢ]	['tˢag] <i>tak</i>	
	[kʰ]	['kʰad] <i>kat</i>	
	[b]	['bas] <i>bas</i>	['lab] <i>lap</i>
	[d]	['das] <i>das</i>	['sad] <i>sat</i>
	[g]	['gas] <i>gas</i>	['tˢag] <i>tak</i>
frikativer	[f]	['fad] <i>fat</i>	['ɫɔf] <i>luf</i>
	[s]	['sad] <i>sat</i>	['pʰas] <i>pas</i>
	[ç]	['çad] <i>sjat</i>	['haç] <i>hash</i>
	[h]	['hag] <i>hak</i>	/
affr.	[tç]	['tçanʔs] <i>tjans</i>	/
	[dç]	['dças] <i>jazz</i>	['badç] <i>badge</i>

SONORANTERNE deles op i approksimanter, halvvokaler, nasaler og lateraler. De to sidstnævnte grupper opfører sig i mange sammenhænge parallelt.

		forlyd	udlyd
approks.	[j]	['ja] <i>ja</i>	
	[v]	['vad] <i>vat</i>	
	[ʁ]	['ʁad] <i>rat</i>	
halvvokaler	[ɥ]		['haɥ] <i>hej</i>
	[ɔ̥]		['haɔ̥] <i>hav</i>
	[ɛ̥]		['moɛ̥] <i>mor</i>
	[ð̥]		['mað̥] <i>mad</i>
nas. og lat.	[m]	['mad] <i>mat</i>	['ham] <i>ham</i>
	[n]	['nad] <i>nat</i>	['man] <i>man</i>
	[ŋ]		['bʌŋ] <i>bon</i>
	[l]		['lad] <i>ladt</i>

Efter [p^h t^s k^h f] finder vi ustemt [j ʁ l], fx ['p^hjad 'k^hʁad 'k^hjo:lə] *pjat, krat, kjole*; ustemt [l] findes også efter [s], fx ['slɛg] *slik*.

STØD

Det danske stød, noteret ved [ʔ], består artikulatorisk i uregelmæssigheder i stemmelæbesvingningerne, typisk realiseret som knirkestemme, men ofte som fuldt glottalt lukke, især i tydelig tale. Af og til optræder en ekkovokal efter stødet, fx [ʔse:ʔe] *se*. Stød anses normalt for at være et suprasegmentalt træk, ikke et segment.

Følgende strukturer kan optræde både med og uden stød; i disse strukturer er stød altså distinktivt, selv om det i vidt omfang er forudsigeligt på basis af ordets morfologiske struktur:

- en lang vokal, fx [ʔhu:ʔs ʔvi:ʔsə] *hus, viser* (vb. prs.) (jf. uden stød fx [ʔvi:sə] *viser* (sb.))
- en kort vokal umiddelbart efterfulgt af en halvokal (fx [ʔvaʔ ʔbaʔe] *vej, bajer*), en nasal (fx [ʔlamʔ ʔkʰamʔe] *lam, kammer*) eller en lateral (fx [ʔhalʔ ʔbalʔe] *hal, baller*) (jf. uden stød fx [ʔdaʔ ʔvaʔe ʔham ʔkame ʔtʰal ʔbale] *dig, vejer, ham* (pron.), *kammer* (vb.), *tal* (sb.), *baller* (pl. af *balle*))

Dette strukturelle lydligge krav for at der kan optræde stød, kaldes »stødbasis«.

I stavelser uden stødbasis, dvs. stavelser indeholdende en kort vokal der ikke er følges af en sonorant, er stød udelukket, fx [ʔkʰad ʔpʰas] *kat, pas*.

TRYK

Det danske tryk, noteret ved ['], manifesteres primært ved en ændring i grundtoneforløbet. I københavnsk rigsmål sker der en stigning i grundtoneforløbet fra den betonedede stavelse til den efterfølgende stavelse – i et ord som ['sbi:sə] *spise* ligger første stavelse altså i et lavere toneleje end anden stavelse.

På sætningsniveau er dansk karakteriseret ved at en verbalform i mange tilfælde er ubetonet hvis den indgår en i en nær syntaktisk forbindelse med et efterfølgende syntagme. Dette fænomen kaldes »enhedstryk«. De vigtigste forekomster af enhedstryk er:

- verbum + objekt uden bestemmer (altid enhedstryk): *'Pia læser a'vis* (jf. med bestemmer: *'Pia 'læser en a'vis*), *'Niels passer 'børn* (jf. med bestemmer: *'Niels 'passer 'børnene*), *'Pia spiller 'skak*
- verbum + egentligt subjekt uden bestemmer (altid enhedstryk): *der mangler 'vand*
- verbum + præpositionsforbindelse eller adverbium (enhedstryk ved faste forbindelser): *'Pia hører 'efter*, *'Niels falder i 'søvn*, *'Pia går i 'vandet* (jf. løsere forbindelse: *'barnet 'leger i 'vandet*)
- verbum + prædikativ (altid enhedstryk): *'Niels er 'træt*, *'Pia malede 'huset 'rødt*
- hjælpeverbum + hovedverbum (altid enhedstryk): *'Pia har 'set 'Niels*, *'Niels skal 'sove*

Enhedstryk kan omfatte flere på hinanden følgende verber, fx *'Pia har kunnet stå på 'vandski*.

Når verbet er ubetonet, forsvinder både længde og stød, fx ['pi:a læsə a'vi:ʔs] *'Pia læser a'vis* (jf. ['pi:a 'lɛ:ʔsə en a'vi:ʔs] *'Pia 'læser en a'vis*); ['nɛls gø 'jɛmʔ] *'Niels går 'hjem* (jf. ['nɛls 'gø:ʔ pø 'gæ:ðn] *'Niels 'går på 'gaden*).

Også kvantorer (undtagen talord) er ubetonede, fx *et glas 'vand*, *et ton 'stål*.

SÆRLIGE VANSKELIGHEDER FOR UDLÆNDINGE

Artikulationen af visse lyde frembyder særlige vanskeligheder for udlændinge. Hvilke lyde der volder problemer, afhænger naturligvis af den dansklærendes modersmål, men generelt bør der lægges særligt mærke til følgende lyde:

- vokalerne: de urundede fortungevokaler: [i e ε æ a]
- de rundede fortungevokaler: [y ø œ œ]
- halvvokalen [ø] og vokalen [ø̥], fx [ˈmað ˈma:ð̥] *mad, meget*
- approksimanten [ʁ] og dens ustemte variant [ʁ̥], fx [ˈʁad ˈtʰʁad] *rat, træ*
- den affrikerede alveolære lukkelyd [tʰ], fx [ˈtʰag ˈtʰʁagtʰe] *tak, traktor*
- den ustemte udtale af dansk [b d g]; herunder den ustemte udtale af forbindelserne [sb sd sg] (ikke [zb zd zg]), fx [ˈtʰiɐ̯ˈsda] *tirsdag*
- artikulationen af [h] (ikke [x]), fx [ˈhḁ] *hej*
- udtalen af [ŋ] (ikke [ŋg]), fx [ˈfaŋe] *fanger*
- stød, fx [ˈmæ:ˀle] *maler* (vb. prs.) vs. [ˈmæ:le] *maler* (sb. sg.); [ˈmanˀ] *mand* vs. [ˈman] *man*
- enhedstryk, fx ˈPia kan spille ˈskak

TYDELIG OG NORMAL TALE

Som nævnt er udgangspunktet for denne oversigt tydeligt talt dansk. Normal tale kan afvige bl.a. på følgende punkter fra tydelig tale:

- efter betonet vokal bliver nasal/lateral + [ə] til syllabisk nasal/lateral, fx ['faŋə 'kʰo:nə] *fange* > ['faŋ 'kʰo:n] (jf. efter konsonant eller ubetonet vokal fx ['vesnə 'ɛ:blə 'le:ʊnə] *visne, æble, levende*)
- to identiske på hinanden følgende ubetonede vokaler kontraheres, fx ['lanðð̥ 'lɛŋɐ] *landede, længere* > ['lanð̥ 'lɛŋɐ]
- efter vokal + obstruent falder [ə] væk, fx ['æ:bə 'lɛ:sə 'labə 'lɛsə] *abe, læse, lappe, læsse* > ['æ:b 'lɛ:s 'lab 'lɛs]

Tydelig tale

[en 'dæ:ʔ ble 'so:ʔlŋ ʌ 'venʔŋ u'e:ʔni:i 'ʌmʔ 'vɛm da va 'sdaɛgɛsd // 'ne:ð̥ pʰɔ 'jo:ʔen 'sɔ:ʔ di en 'manʔ da va pʰɔ 'vaɪʔ 'gɛmʔŋ en 'sgɔɔʔ // 'venʔŋ 'sæ:æ tʰe 'so:ʔlŋ // kʰa du 'se:ʔ 'dɛnʔ 'manʔ da 'gɔ:ʔ 'deɛʔ 'ne:ð̥ pʰɔ 'sgɔɔva:ʔɪn // la ʌs pʰɔɔt 'kʰafde pʰɔ 'ham // 'dɛnʔ da kʰa fɔ 'fʰaɔŋ 'a ham a dŋ 'sdaɛgɛsdə // 'ɔʔ 'kʰɛɪ / 'sva:ð̥ 'so:ʔlŋ / 'du 'sda:de // 'sʌ be'gɔnʔdə 'venʔŋ ʌ 'blɛ:sə ʌ 'sɔb:mə // 'sɔb:e 'tʰɛæ:ʔe vɛldð̥ ʌm'kʰulʔ // 'dy:ʔenə i 'sgɔ:ʔɪn sɔgdə ly:ʔ i dæ:es 'hu:le ʌ 'sgju:ʔl // 'maŋə 'fu:lææ:ðe ble blɛsd 'neðʔ a 'venʔŋ / mɛn 'manʔŋ / da 'slɛd 'ɛgə fʌ'sɔdðʔ a de va 'ham da va 'b:sæ:ʔ tʰe 'sɔb:mvæ:ʔeð / tʰɛɔŋ 'fʰaɔŋ 'tʰɛd ʌm'kʰaŋʔ sa ʌ 'sɔkæðʔ sa 'fʰamʔ sʌ 'gʌd han nu 'kʰunə]

Normal tale

[en 'dæ:ʔ ble 'so:ʔlŋ ʌ 'venʔŋ u'e:ʔni:i 'ʌmʔ 'vɛm da va 'sdaɛgɛsd // 'ne:ð̥ pʰɔ 'jo:ʔen 'sɔ:ʔ di en 'manʔ da va pʰɔ 'vaɪʔ 'gɛmʔŋ en 'sgɔɔʔ // 'venʔŋ 'sæ:æ tʰe 'so:ʔlŋ // kʰa du 'se:ʔ 'dɛnʔ 'manʔ da 'gɔ:ʔ 'deɛʔ 'ne:ð̥ pʰɔ 'sgɔɔva:ʔɪn // la ʌs pʰɔɔt 'kʰafde pʰɔ 'ham // 'dɛnʔ da kʰa fɔ 'fʰaɔŋ 'a ham a dŋ 'sdaɛgɛsdə // 'ɔʔ 'kʰɛɪ / 'sva:ð̥ 'so:ʔlŋ / 'du 'sda:de // 'sʌ be'gɔnʔdə 'venʔŋ ʌ 'blɛ:s ʌ 'sɔb:mŋ // 'sɔb:e 'tʰɛæ:ʔe vɛldð̥ ʌm'kʰulʔ // 'dy:ʔenə i 'sgɔ:ʔɪn sɔgd ly:ʔ i dæ:s 'hu:le ʌ 'sgju:ʔl // 'maŋ 'fu:lææ:ðe ble blɛsd 'neðʔ a 'venʔŋ / mɛn 'manʔŋ / da 'slɛd 'ɛgə fʌ'sɔdðʔ a de va 'ham da va 'b:sæ:ʔ tʰe 'sɔb:mvæ:ʔeð / tʰɛɔŋ 'fʰaɔŋ 'tʰɛd ʌm'kʰaŋʔ sa ʌ 'sɔkæðʔ sa 'fʰamʔ sʌ 'gʌd han nu 'kʰun]

Ortografi

En dag blev solen og vinden uenige om hvem der var stærkest. Nede på jorden så de en mand der var på vej gennem en skov. Vinden sagde til Solen: »Kan du se den mand der går dernede på skovvejen? Lad os prøve kræfter på ham. Den der kan få frakken af ham, er den stærkeste.« – »Okay,« svarede Solen, »Du starter.« Så begyndte Vinden at blæse og storme. Store træer væltede omkuld. Dyrene i skoven søgte ly i deres huler og skjul. Mange fuglereeder blev blæst ned af vinden, men manden, der slet ikke forstod at det var ham der var årsag til stormvejret, trak frakken tæt omkring sig og stred sig frem så godt han nu kunne.

LITTERATUR

Teoretisk

Hans Basbøll, *The phonology of Danish*. Oxford / New York 2005.

Nina Grønnum, *Fonetik og fonologi: almen og dansk* (3. udg.). København 2005.

Nina Grønnum, *Rødgrød med fløde: en lille bog om dansk fonetik*. København 2007.

Praktisk

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale: øvebog*, med cd-rom. København 2003.

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale i 49 tekster*, med cd-rom (2. udg.). København 2003.

Lisbeth Thorborg, *Dansk udtale for begyndere*, med cd-rom (2. udg.). København 2005.